

ВСЕВОЛОД ГОЛУБНИЧИЙ

ТРИ ЛЕКЦІЇ
ПРО ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ

В-ВО «УКРАЇНА І ДІЯСПОРА»
МЮНХЕН — НЬЮ-ЙОРК
1969

ВСЕВОЛОД ГОЛУБНИЧИЙ

**ТРИ ЛЕКЦІЇ
ПРО ЕКОНОМІКУ УКРАЇНИ**

**В-ВО «УКРАЇНА І ДІЯСПОРА»
МЮНХЕН — НЬЮ-ЙОРК
1969**

VSEVOLOD HOLUBNYCHY

THREE LECTURES ON THE ECONOMICS
OF THE UKRAINE

«UKRAINE AND DIASPORA»
MUNICH — NEW YORK 1969

УКРАЇНА В СИСТЕМІ ВСЕРОСІЙСЬКОГО, ЄВРОПЕЙСЬКОГО Й СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

I

Якщо розуміти під регіональними ринками значний розвиток торгівлі поміж містом і довколишніми селами та панськими маєтками, то такі регіональні ринки розвинулися на Україні в другій половині XVI століття, головню на базі ярмарків. Якщо під національним ринком розуміти звичайний розвиток торгівлі поміж містами, то український національний ринок створився в першій половині XVII століття на базі розвитку магнатських мануфактур та ремісництва. Одночасно з українським національним ринком, розвинувся й російський національний ринок на Московщині і польський у Польщі.

Остаточно український національний ринок оформився за козацько-гетьманської держави. Починаючи від Богдана Хмельницького, державний скарб збирав пограничне мито, т. зв. «індукту» (довізне) й «евекту» (вивізне). Після поразки гетьмана Мазепи, царським указом 1714 р. заборонено вивіз усіх товарів з України через всі кордони окрім московського. На цьому кордоні мито збиралося в московську скарбницю. В 1720-х роках усю зовнішню торгівлю України передано московським купцям. У той же час запроваджено на Україні московські гроші, а вживання польських та інших заборонено. В 1752 р. російський сенат видав указ не брати «портового» (закордонного) мита з російських товарів, що вивозяться на Україну, а в 1754 р. зовсім скасовано всі мита поміж Московією й Україною.

Від цього часу в радянській історіографії (І. Гуржій та ін.) датується виникнення т. зв. «всеросійського ринку», з яким, мовляв, злився український ринок в одне інтегральне ціле. В економічній науці справді скасування мит прийнято вважати ознакою створення «спільного ринку». Однак, спільний ринок не відразу й не завжди означає економічну інтеграцію. Спільний ринок означає, що можна вільніше торгувати через колишні кордони, але це не значить, що така торгівля вже існує чи конче розвинеться в майбутньому.

Скасування мит дещо здешевлює товари і вможливує їх транспортування на трохи дальшу віддаль. Ринки розширюються, але тільки настільки, наскільки витрати на транспорт збільшуються за рахунок економії на митах. Скажемо, мито на якийсь там товар було 15% ціни. Після його скасування, товар можна транспортувати на 15% далі, ніж раніше. Але тільки на 15% далі! Необмеженого «все»-ринку ще далеко немає. Усі ринки є й далі обмежені сумою коштів виробництва й транспортування товару, чи т. зв. радіусом кошто-віддалі від місця виробництва.

Наявність і розвиток економічної інтеграції слід вивчати в такому плані:

1) Яку частку становить зовнішня торгівля в місцевій продукції й споживанні? Тільки коли ця частка справді велика, можна говорити про наявність інтеграції.

2) В якій місцевості йде вивіз і звідки походить ввіз? З цього видно, з ким саме відбувається інтеграція.

3) Для наявності і розвитку інтеграції потрібними ще є організаційні надбудови (напр., банки), що провадять операції одночасно на кількох ринках і тим самим сприяють їх інтеграції.

«Всеросійський ринок» перед 1917 роком існував тільки в сенсі безмитного простору, як географічно-державне поняття, простір, оточений митом на кордонах супроти зовнішнього світу, та й тільки. В сенсі ж економічної інтеграції ніякого «всеросійського ринку» в суті речей не було. Російська імперія не була єдиним господарсько-територіальним цілим, а Україна особливо виділялася під цим оглядом.

Сторіччя, що проминуло поміж скасуванням московсько-українського митного кордону та початком індустріальної революції на Україні (середина XVIII — середина XIX ст.), справді характеризувалося деяким поступом інтеграції. Виникли всеімперські державні банки, товарообмін поміж Україною й Росією дещо зріс у порівнянні до минулого. Однак, ця інтеграція була ще дуже незначною. Товарооборот між Україною й Росією напевно не перевищував 1-2% загальної продукції й споживання обох націй. Банки були ще дуже маленькі, а їхні операції майже нічого не важили в господарстві обох націй. Єдине, що було справді інтегрованим, так це гроші.

З початком індустріальної революції і до 1917 року мали місце суперечні процеси. Інтеграція дещо зросла й поширилася, але одночасно ще сильнішим був процес виділення української національної економіки в окреме територіальне ціле. Завдяки індустріальній революції Україна перегнала Росію за рівнем економічного розвитку. Її територіальна самовистачальність також зросла, а товарообмін із Росією, хоч і збільшився, проте став більш спеціалізованим і з салдом у користь України.

В процесі індустріальної революції на переломі XIX—XX сторіч на території російської імперії зформувалися такі окремі територіально-промислові центри: Петербурзько-Прибалтицький (машинобудування, текстильна й хемічна промисловість), Московський (текстильна й металообробна промисловість), Урал (гірничо-металургійна промисловість), Баку-Грозний (нафтова промисловість), Польща (текстильна, вугільна й металообробна промисловість) й Україна (гірничо-металургійна, машинобудівельна, хемічна й харчова промисловість). Кожен із цих центрів мав свій радіус кошто-віддалей збуту своєї продукції, тобто ринок, але інтегрованими в щось єдине-ціле ці центри-ринки не були. Товарообмін між цими центрами не був дуже великий. Майже вся нафта Баку-Грозного йшла за кордон (Англія, Франція). Петербурзько-Прибалтицький і Московський центри були дещо тісніше пов'язані між собою, а Урал, Польща й Україна виділялися майже зовсім окремо. При цьому, ці три останні центри гостро конкурували між собою на Петербурзько-Прибалтицько-Московському ринку. Україна конкурувала з Уралом на ринку металів, а з Польщею й Англією на ринку вугілля. В обох випадках Україна вийшла з конкуренції переможно, особливо програла уральська металургія.

Натомість на Україні на текстильному ринку конкурували Польща, Прибалтика й Москва, при чому програвала Москва.

Торговельний баланс України (9 губерній) в 1909—1911 рр. виглядав (за Г. Кривченком) ось так:

Вивіз до Росії	426 219 000 карб.
Ввіз з Росії	365 470 000 карб.
Сальдо	+ 60 749 000 карб.
Вивіз за кордон	368 592 000 карб.
Ввіз із закордону	106 232 000 карб.
Сальдо	+ 262 360 000 карб.

Слід мати на увазі, що тут під «Росією» розуміється імперія. Половина або й більше торгівлі України з «Росією» припадало в дійсності на Польщу, Прибалтику й Білорусь. Інші дослідники (М. Галицький, А. Копорський) незалежно підтвердили розрахунки Г. Кривченка, хоч у них сальдо в користь України вийшли ще більшими.

З цих даних, отже, видно, що як з Росією, так і з закордоном Україні торгівля була вигідною. За посередництвом торгівлі Україну не було експлуатовано. Ціни за свою продукцію Україна діставала ринкові, світові, своє позитивне сальдо вона одержувала золотом.

Вся зовнішня торгівля України розподілялася так: 62% — з російською імперією, 38% — із закордоном.

Із товарного складу української торгівлі видно, що Україна супроти Росії виступала як індустріальна нація, що вивозила головним чином металеві вироби, вугілля, цукор, машини, а супроти світу Україна виступала ще як сільсько-господарська нація, що вивозила головним чином зерно та продукти тваринництва. Набір товарів, якими Україна торгувала з Росією, був дуже незначний, коло 15-20 назв. Це вказує, що інтеграція української економіки з російською не була великою. Крім того, слід повторити, що якась половина торгівлі була в дійсності не з Росією, а з Польщею, Білорусією й Прибалтикою. Торговельні зв'язки з Росією на схід від Москви (Урал) були зовсім незначними. Ліс перед 1917 роком Україна одержувала головним чином з Білорусії (Дніпром), а не з Росії. На Урал доходив тільки український цукор. Під кінець XIX ст. Україну з'єднали з Москвою й центральною Росією три великі залізничні магістралі. Залізниця Ромни-Лібава з'єднувала Україну з балтицькими портами. В західному напрямі була тільки одна залізниця — Козятин-Бердичів-Берестя Литовське. Перевага північно-південного напрямку в будівництві залізниць безперечно була проявом політики царського уряду, який бажав таким чином інтегрувати українську економіку з російською. Однак, якщо подивитися на напрямок руху українських товарів цими залізницями, то розподіл був (1890-ті роки) такий:

	До Балтики й на захід	До Москви й центр. Росії
Хліб	85%	15%
Металеві вироби	66%	34%
Вугілля	50%	50%
Цукор	40%	60%
Рейки	25%	75%

Великий рух товарів проходив Дніпром, але його напрямом, ясна річ, був балтицько-західний.

Деяке інтеграційне значення мали ярмарки Лівобережної України (Харків, Полтава тощо). Вони притягали російський крам і купців з губерній довкола Слобожанщини, а навіть з Астрахані і Кавказу. Однак їхня вага в цілій продукції і споживанні України не була великою.

Економічна інтеграція України з Росією перед 1917 р. була загалом незначною не лише тому, що рівень розвитку України був вищим, ніж у Росії, і Україна мала більш комплексне господарство, ніж Росія, а ще й тому (а може навіть головню тому), що українська економіка була під контролею чужоземного, а не російського капіталу, і цей капітал контролював її як господарсько-територіальну цілість, доволі чітко відмежовану від решти російської імперії.

Індустріальну революцію на Україні перевів французько-бельгійський, а не російський капітал. Російського капіталу було мало навіть і в самій Росії, і тому також в Росії головну роллю в індустріальній революції відіграв чужинецький капітал (хоча в Росії переважав англійський і німецький капітал, а не французький, як на Україні). Перед 1917 роком в українській промисловості було безпосередню вкладено коло 450 млн золотих карбованців чужоземного капіталу, який контролював окремі галузі ось так: гірничо-рудна промисловість — 98%, металургія — 90%, машинобудування — 88%, хемічна промисловість — 81%, вугільна промисловість — 63%, комунальне господарство — 55% і т. д. За національністю цей капітал розподілявся так: французький — 50%, бельгійський — 33%, німецький — 10%, англійський — 5%, американський — 1%, інші — 1%. Правління акційних компаній, що керували українськими заводами й шахтами, знаходилися в Парижі, Брюсселі, Берліні, а не в Петербурзі чи Москві. Ці правління контролювалися такими інвестиційними банками, як *Banque de Paris et des Pays-Bas*, *Crédit Lyonnais*, *Société Générale pour l'Industrie en Russie*, *Société Générale de Belgique*, *Nagelmäcker et Fils*, *Deutsche Bank & Co.*

Це не значить, що решта переліченого вище капіталу в окремих галузях української промисловости належала росіянам. Зовсім ні. Значна частина решту капіталу належала банкам, що мали місце осідку в Петербурзі, але контролювалися чужинецьким капіталом і, отже, не були російськими банками. Такими були, напр., Північний банк (100% французький), Петербурзький міжнародний комерційний банк (німецько-французько-англійсько-російський), Російський банк для зовнішньої торгівлі (німецько-російський) і т. д. Два останні названі банки фінансували й контролювали український експорт зерна та цукру. Крім того в українській економіці відігравали значну роллю місцеві банки, з центрами осідку на Україні, такі як, напр., Азовсько-Донський комерційний банк (Таганріг), Харківський торговельний банк Алчевського (українець), Одеський комерційний банк Ефрусі й Ко. (жидівський капітал), інвестиційна компанія братів Полякових (жидівський капітал), Київський промисловий банк (російський місцевий капітал) і т. д. Отже, ні під оглядом власности підприємств, ні під оглядом інвестиційно-банкової системи Україна не була інтегрованою з Росією. Національно російський банківий капітал оперував головню на Уралі, в Сибіру та в Середній Азії. Один тільки

Вользько-Камський банк проник трохи в українську економіку, але зовсім мало.

Звичайно, державна банкова система була цілком інтегрованою в усій імперії, але державні банки були тільки кредитовими, а не інвестиційними установами, і загалом кредит у російській імперії був дуже слабо розвинутий. Переважав приватний кредит.

Українські залізниці були власністю російської держави, але в кінцевому рахунку їх посередньо контролювали французькі банки, в яких вони були заставлені під російські державні облигації. Прибутки із залізниць, як і з промисловости, що була безпосередньо контролювана чужинецьким капіталом, пили з України у Париж, Брюссель, Берлін, а не в Росію, хоча вони почасти й переливалися через російський державний бюджет, приймаючи форму процентів на облигації.

Іншими важливими економічними установами, що контролювали господарство України як територіальну цілість, відмежовану від решти імперії, були синдикати та картелі. На виникнення синдикатів і картелів на Україні мали вирішальний вплив щорічні з'їзди «гірничо-промисловців Півдня Росії», що відбувалися в Харкові. В 1902 р. постав синдикат «Продамет», що контролював майже всі металургійні заводи на Україні. В 1904 р. виник «Продуголь», що контролював 80% шахт і коксохімічних заводів. В 1907 р. утворився «Паровозний союз» Луганського і Харківського заводів, синдикат «Урожай», що об'єднав 72% виробництва сільсько-господарських машин. В 1908 р. виник «Продаруд», що контролював 80% видобутку криворізької руди і т. д. Ще раніше, в 1887 р., постав синдикат цукрозаводників. Фактично майже в усіх галузях української промисловости виникли територіальні синдикати і картелі. Вони контролювалися, ясна річ, з Парижу та Брюсселю, а метою їх утворення була конкуренція проти синдикатів і картелів, розташованих у Росії і Польщі, та пертрактації з російським урядом. «Продамет» розпочав боротьбу проти уральського картелю «Кровля» і знищив його. «Продуголь» успішно поборював варшавський вугільний картель. Російський уряд мусів йти на поступки цим монополіям, що наступали з України, не тільки тому, що вони контролювали майже всю українську промисловість, а й тому, що французькі та бельгійські банки і навіть французький уряд, у яких російський уряд був великим боржником, виконували часто політичний тиск на Петербург. Проте часом конфлікти поміж українськими синдикатами і російським урядом прибирали дуже гострих форм, а на своїх з'їздах у Харкові та Одесі капіталісти навіть обговорювали питання відокремлення України від Росії і проголошення її республікою. Ясна річ, що територіальний сепаратизм територіальної буржуазії України не мав нічого спільного з українським національно-визвольним рухом, але таке відчуття спільности територіальних інтересів усєї буржуазії є ще одним доказом на те, що Україна не була економічно злита з Росією.

Єдиною надбудовою над українською економікою перед 1917 роком, в якій Україна була справді повністю інтегрованою з Росією, була російська держава та її економічні установи. Про державні банки вже було згадано вище. Залишається ще згадати про державний бюджет. Він був єдиним у цілій імперії. За обчисленнями М. Шафіра,

що є найбільш повними, в 1913 р. доходи й витрати російського уряду на Україні були такими:

Доходи	649 037 000 карб.
Витрати	585 458 000 карб.
Сальдо	— 63 579 000 карб.

Отже царський уряд забирав і не повертав 63,5 млн карбованців податків на Україні. Це приблизно дорівнює величині позитивного сальдо, що Україна заробляла в торгівлі з Росією (див. вище). Отже, те, що Україна заробляла на торгівлі, російський уряд забирав податками. Таким чином російська держава експлуатувала Україну. (Подібні до Шафірових розрахунки робили ще Порш, Мальців та ін. Усі вони прийшли до цього самого висновку).

Останній елемент деякої наявності інтеграції економіки України і Росії, який слід відзначити як, мабуть, найбільш негативний, знаходимо на відтинку робочої сили. В той час, як безземельні та голодні українські селяни емігрували з України на Далекий Схід та в Америку, російські селяни масово переселювалися в українські міста й ставали тут робітниками. Такому напрямку руху людности сприяла царська політика, зокрема пашпортна система.

Стільки про місце України в системі всеросійської економіки. Як-що йдеться про місце України в європейському та світовому господарстві, то слід ще раз наголосити факт застосування західноєвропейського капіталу на Україні. Розвиваючи українську промисловість французький і бельгійський капітал не тільки здобував для себе на Україні зиски, але й розбудовував ринок для збуту продукції важкої промисловости Франції, Бельгії, Німеччини та інших країн. Металюргійні і машинобудівельні заводи, вугільні й залізно-рудні шахти, які цей капітал будував на Україні, оснащувалися французькими та іншими європейськими машинами й технікою. На заводах і фабриках України працювали французькі й інші інженери, техніки і кадрові робітники, що приїжджали разом з своїми машинами та устаткуванням.

Однак, не завжди це проникання чужоземного капіталу в економіку України сприяло її розвиткові. В тих випадках, коли європейський капітал розбудовував нові, досі не існуючі галузі промисловостей, напр., в металюргії, його роля була без сумніву позитивна. Натомість, напр., в сільсько-господарському машинобудуванні на Україні виник цілий ряд підприємств, фінансованих місцевим, у тому числі українським капіталом. Однак, між 1857 і 1877 роками, коли російський уряд дуже понизив протекційні тарифи, на Україні в цю галузь наплинув німецький капітал. Німецькі фірми знищили в конкуренції майже всі місцеві підприємства і збудували натомість ряд своїх власних складальних фабрик, на яких складалися німецькі сільсько-господарські машини, завезені в розібраному вигляді з Німеччини.

В 1877 р. російський уряд повернувся до політики протекціонізму. Митні побори відтоді до 1917 р. весь час зростали, досягаючи 33-100% ціни. Така політика деякою мірою вийшла на користь швидкому зростанню промисловости України за цей час, бо вона була охоронена від європейської конкуренції. Але поруч з тим така митна політика не сприяла розширенню зовнішніх торговельних зв'язків між Україною і світом.

Український експорт за кордони російської імперії перед 1917 роком складався на 80% із зерна, 7,3% з продуктів тваринництва, 6% з цукру і тільки 2% з продуктів промисловости. В період між 1895 і 1911 роками, Україна експортувала майже по 5 млн тон зерна на рік. Ясно, експортерами були поміщики та багаті селяни, а селянська маса, страждаючи від малоземелля, час-до-часу навіть голодала. Основними споживачами українського хліба були Англія, Німеччина, Голляндія і Бельгія. Коло 1/3 імпорту збіжжя до цих країн походила з України і тому Україна тоді дістала назву «житниці Європи». До 1898 р. Україна була найбільшим експортером збіжжя в світі. Далі з першого місця її висунула Америка, а пізніше перегнали її Аргентина та Канада. Україна програвала конкурентний бій тому, що сільське господарство в її конкурентів стало більш механізованим, а продукція стала дешевшою та кращої якості.

ЛІТЕРАТУРА

- Гуржій, І. О., Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст. (Київ, 1968).
- Енциклопедія українознавства: Гаслова частина (Париж).
- Кафенгауз, Б. Б., Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII века (Москва, 1958).
- Коберський, К., Україна в світовому господарстві (Прага, 1933).
- Кривченко, Г., Збірник статистичних відомостей по народньому господарству України (Київ, 1919).
- Лященко, П. И., История народного хозяйства СССР, т. 2 (Москва, 1952).
- Монополии и иностранный капитал в России (Москва—Ленинград, 1962).
- Монополии в металлургической промышленности России (1900—1917): Документы и материалы (Москва-Ленинград, 1963).
- Нестеренко, О. О., Розвиток промисловості на Україні, ч. 2 (Київ, 1962).
- Оглоблин, О., «Проблеми української економіки в науці і громадській думці XIX-го століття», журнал ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ (Харків, 1928, ч. 9-10). (Передрук у ВІСНИКУ ООЧСУ, Нью-Йорк).
- Журнал L'ÉCONOMISTE (Париж, 1890—1900-ті роки).
- Crihan, A., Le capital étranger en Russie (Paris, 1934).
- Hauptmann, B., Die russische Eisenindustrie und die Kartellbewegung (Zürich, 1913).
- Kononenko, K., Ukraine and Russia, 1654—1917 (Milwaukee, Wisc., 1958).
- Lauwick, M., L'industrie dans la Russie Méridionale, sa situation, son avenir (Bruxelles, 1907).

УКРАЇНА В СИСТЕМІ ВСЕСОЮЗНОГО, ЄВРОПЕЙСЬКОГО Й СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

II

Під кутом зору економічних зв'язків та інтеграції пореволюційну історію України слід поділити на три періоди: 1) період перед п'ятиріччями, коли відбувалася дуже важлива зміна напрямків економічних зв'язків головних українських земель в бік Росії; 2) період сталінських п'ятирічок, 1929—1955, коли мала місце інтенсивна насильна інтеграція української економіки з економікою Росії; 3) сучасний період, що характеризується помітною дезінтеграцією економічних зв'язків між Україною і Росією та поворотом розвитку господарства України до напрямків торгівлі і спеціалізації, далеко більше згідних з економічним законом порівняльної вигоди, ніж раніше. (Стосовно міжвоєнного періоду мова тут йтиме головно про центральні й східні українські землі. Питання про те, чи була економіка Західної України достатньо інтегрована в економіку країн, що її окупували, як і ще раніше — питання інтеграції з Австро-Угорщиною ще не є вичерпно досліджені. Але можна гадати, що поскільки економічний рівень розвитку західно-українських земель був завжди нижчий за рівень розвитку країн-окупантів, інтеграція економіки Західної України могла бути значно більшою, ніж на Центральній і Східній Україні).

У двадцятих роках, після перемоги радянської влади на Україні, в напрямках і структурі економічних зв'язків України з її сусідами і світом настали радикальні зміни. Поперше, обірвалися зв'язки України із Західною Європою. В наслідок націоналізації (без відшкодування) чужоземних капіталів на Україні та відмови уряду СРСР сплачувати закордонні царські борги, приплив чужих капіталів-вкладів на Україну припинився цілком, і разом з тим дуже різко сповільнилася індустріалізація України в цей перший період. В наслідок усамостійнення Польщі й Прибалтицьких держав різко зменшилася й зовнішня торгівля України з ними. Натомість зросла торгівля України з Росією та іншими частинами СРСР, хоча об'єм цього приросту був значно менший за об'єм втрат української торгівлі із Західною й Східною Європою. Настали зміни і в сільсько-господарському експорті України. В наслідок зникнення високотоварних поміщицьких господарств, зросту споживання селянства та кількісного приросту людности, об'єм сільськогосподарського експорту зменшився. Змінився й його напрямок. Тепер цей експорт йшов головним чином до центральної Росії та потроху в інші частини СРСР. З житниці Європи Україна тепер перетворилася на житницю Росії. Доки (за НЕП-у) в СРСР існувала вільна ринкова економіка, на ринках так чи інакше встановлювалася рівновага й тому не існувало багато можливостей для економічного визиску України через систему цін, тарифів, зисків чи процентів. Натомість фіскальна експлуатація

України московським урядом СРСР продовжувалася, як і за царату. Уряд СРСР збирав на Україні значно більше податків, ніж повертав назад у формі державних витрат, капіталовкладень та позичок. Існувала теж податкова дискримінація українського селянства в порівнянні до селянства в Росії. Інституційна інтеграція України в двадцятих роках дещо зросла в порівнянні до передреволюційного періоду, але ще далеко не була тотальною. Всесоюзна Рада Народного Господарства та сюзні наркомати мали вирішальний вплив на підпорядковані їм українські установи й підприємства. Однак централізованого плянування ще не було. Українські підприємства були об'єднані в територіально українські трести, комбінати та об'єднання (аналогічно, до певної міри, з дореволюційними синдикатами і картелями). На ринках існувала конкуренція. Банкова система була більш централізованою, ніж перед революцією, але існував і ряд чисто українських банків (Українбанк тощо).

У період передвоєнних сталінських п'ятирічок (1928—1940) мала місце найбільша й найглибша інтеграція економіки України з економікою України за всі часи. Сама система п'ятирічних плянів, за якою розподіл і розміщення ресурсів та виробничих програм провадився з одного центру — Москви, стала новим, небувалим інтегруючим фактором, організаційною надбудовою, що об'єднувала економіку СРСР в одне єдине ціле. Що й як було визначено у всесоюзному пляні для України, не можна було змінити. Пляни були обов'язкові до виконання. Майже все в економіці України контролювалося й скеровувалося централізованими наркоматами з Москви. Будьяка інституційна автономія українських господарських установ майже цілком перестала існувати. І цей стан тривав до 1955 року.

Проте факт існування майже тотальної інституційної інтеграції ще не означав, що українська економіка цілком злилася з економікою Росії й СРСР у регіональному сенсі. На території СРСР в цей час існували два територіально-промислові центри: Україна і Ленінград—Москва. (Район Баку був дуже вузько спеціалізованим і тому за окремий економічний регіон вважатися не може). За плянами п'ятирічок, починаючи з 1930 р., розбудовується третій територіальний центр — Урал-Кузнецкий басейн (Кузбас). За рішенням партії та уряду СРСР, розбудова Урал-Кузбасу мала відбуватися коштом України. Україна мала постачати туди устаткування й матеріяли, робочу силу й капітал. Нозі капіталовкладі на Україні відповідно зменшувалися, а на Урал-Кузбасі збільшувалися. Незабаром і середня зарплатня там стала значно вищою, ніж на Україні.

Українські економісти і пляновики доводили науково, що розбудова Урал-Кузбасу коштом України економічно не є вигідною і то не лише для України, але й для цілого СРСР, бо на Україні кошти виробництва значно нижчі, а кошти транспорту вугілля з Кузбасу на Урал зависокі. Московські чинники, однак, настояли на своєму. Вони твердили, що розвиток Уралу був потрібний для оборони СРСР на випадок війни. Вони також запровадили нову реформу залізничних тарифів, за якою тарифи знижуються з віддаллю. Везити вантажі чим далі стало вигідніше, ніж на короткі віддалі. Транспорт вугілля з Кузбасу на Урал таким чином окупився штучно.

Таке штучне зниження коштів транспорту з віддаллю значно розширило радіуси кошто-віддалей з України та поважно поглибило інтеграцію української економіки. Так Москві та Ленінградові стало

вигідніше завозити вугілля з Донбасу, ніж з Печори чи Воркути, хоч ці останні й знаходилися ближче. Завозити ліс на Україну (зокрема шахтні стояки і підпорки на Донбас) стало вигідніше з Уралу і Сибіру, ніж із сусідньої Білорусії (як було перед революцією) і то не лише з огляду на вигідніші кошти транспорту, а ще й тому, що з Уралу, Сибіру чи Північної Росії вантажні потяги, що йшли туди з України, везучи вугілля, метал, хліб, цукор, інакше мусіли б повертатися порожняком.

Інтеграція поширилася й поглибилася також у наслідок індустріалізації України. Зросла номенклатура й збільшилися кількості товарів, які Україна тепер повинна була імпортувати з Росії та інших частин СРСР (головним чином Казахстан), бо власних ресурсів на Україні або зовсім не було, або не вистачало. Йшлося насамперед про імпорт такої сировини, як мідь, нікель, хром, молібден, ванадій, олово, срібло, боксит, слюди, апатити, пірити тощо. Інтеграція поширювалася та поглиблювалася також у наслідок плянкової спеціалізації окремих галузей промисловости України. За плянами п'ятирічок на Україні розбудовано напр., важке машинобудування (паротяги, вагони, пароплави, крани, трактори, танки, літаки), а середнє й легке машинобудування (автомобілі, мотори всілякі верстати та станки), інструментальна промисловість, прецизна, оптична тощо, були за плянами сконцентровані в Центральній Росії. Отже Україна мусіла вивозити важкі машини, а ввозити всі інші. Часто спеціалізація була штучною й економічно безглуздою. Такою, напр., була спеціалізація на продуктах із сталі (вальцівка, лист, всілякого роду рейки і швалери). Заводи сталевих виробів на Україні й на Уралі були спеціалізовані на таких вузьких профілях продукції, що з України вивозилося на Урал 50% цієї продукції (за вагою) і ввозилося назад стільки ж. Ясно, штучно занижені залізничні тарифи дозволяли обмін сталлю на віддаль 2000 км.

Коротко, на протязі 1930—1938 рр., відновився зв'язок поміж Україною і закордоном. Це був короткотривалий період, коли СРСР посилено імпортував із закордону машини та устаткування, потрібні йому для індустріалізації, а натомість вивозив зерно, сільськогосподарську сировину та золото, щоб заплатити за цей імпорт. У цьому періоді помітно зріс експорт збіжжя з України до Західної Європи (в тому часі й коштом голоду 1932—1933 рр.). Натомість на Україну завезено значну скількість німецьких, французьких та американських машин й устаткування. Це в цьому періоді вперше в історії на короткий час розвинулися значні зв'язки поміж Україною й Америкою. Такі великі промислові підприємства, як «Азов-сталь», Ново-Краматорський машинобудівельний завод та багато інших були збудовані в тридцятих роках не тільки з американських машин та устаткування, але й руками американських інженерів та фахових робітників, які приїздили на Україну разом з устаткуванням.

Але цей зв'язок із світовою економікою тривав коротко. Політикою уряду СРСР був принцип автаркії: імпортувати для того, щоб перестати імпортувати. Із розвитком індустріалізації імпорт весь час зменшувався, аж доки став зовсім незначним. Одночасно, в наслідок політики обривання зв'язків із закордоном (чи не нав'язування їх) поширювалася інтеграція економіки України з економікою Росії. Так на Україну завозилися пірити (сірка) з далекого Уралу, а не із сусідньої Польщі. Апатити для мінеральних добрив везлися до

Одеси залізницею з Кольського півострова, а не з Марокко морем (як було перед революцією), хоча кошти транспорту морем набагато дешевші від залізниці. Подібно ж із Кольського півострова везлися боксити до Запорізького алюмінієвого заводу, хоча везти їх морем із Греції було б вигідніше.

Маштаби інтеграції в передвоєнному періоді, як згадано, були найбільші за всі часи. З України вивозилося в 1940 р. понад 60% сталі, 40% зерна, 35% вугілля і т. д. Можна припускати, що біля третини всієї продукції української економіки в цьому періоді знаходилося в зовнішньому товарообороті, при чому майже все з цього експортувалося до Росії. Порівняльно це був дуже високий показник інтеграції, хоча до повного злиття було ще далеко. Україна продовжувала бути окремим господарським цілим (регіоном) у складі радянської економіки.

Торговельний баланс України всередині СРСР у цьому періоді продовжував бути позитивним: Україна експортувала більше, ніж імпортувала. (Проте ці дані не цілком певні, бо побудовані вони на баянці вантажів, а не їх вартості). Поруч із тим всесоюзний уряд продовжував фінансово експлуатувати Україну: тут збиралося більше податків, ніж поверталось із всесоюзної скарбниці назад (ясно, що надвижка грошей, забрана податками, мусіла звідкись братися. Одним джерелом, певно, був зріст заборгованості українського господарства. Але другим, певно, якраз і був позитивний торговельний баланс). У порівнянні з системою НЕП-у, тепер, за системи тотальної державної монополізації майже всього народного господарства стала можливою економічна експлуатація за допомогою дискримінації цін, тарифів, податків, розподілу й перерозподілу ресурсів та доходів населення.

У процесі німецько-радянської війни 1941—1945 рр. зруйнована економіка України була відсунена в своєму розвитку на 10 років назад (відбудову закінчено тільки в 1951 р.), тоді як економіка Росії, особливо її центр на захід і схід від Уралу, продовжувала розвиватися і під час війни. Після війни (і ще нині) уряд СРСР продовжував із ще більшою інтенсивністю розвивати східні райони СРСР, до яких належать Поволжжя, Урал, Сибір і Казахстан. Розвиток цих районів відбувався дальше коштом України. Україна не тільки одержувала порівняльно з Росією менше капіталовкладів та інших ресурсів із всесоюзних джерел (на одиницю населення, робочої сили чи основного капіталу), але й несла абсолютні втрати. Так, напр., за обчислюваннями Вячеслава Куца (АН УРСР) доходи й витрати цілого державного бюджету СРСР на території України на протязі трьох років (1959—1961) були такими:

Доходи	15 014 700 000 карб.
Витрати	3 287 400 000 карб.
Сальдо (втрати України)	—11 727 300 000 карб.

Отже у фінансовій експлуатації України нічого не змінилося від царських часів. Очевидно, щоб така експлуатація була можливою, торговельний баланс України з Союзом повинен і далі бути позитивним (тобто, вивозилося товарів більше, ніж ввозилося). Вивіз населення, кадрових робітників та фахівців із України до Росії та інших районів СРСР у піввоєнному періоді також збільшився. Варто додати, що, як і раніше, перекачка ресурсів з України до Росії

не мала економічного виправдання не тільки з погляду України, але й з погляду інтересів усього СРСР, бо продуктивність ресурсів (як капіталу, так і праці) на Україні є весь час вищою, ніж у Росії. Також в умовах ракетно-атомної воєнної стратегії розвиток східних районів коштує Україні немає жодного сенсу.

В наслідок розвитку економіки центральної Росії, Уралу, Сибіру й Казахстану в повоєнному періоді уділ української економіки в СРСР скоротився помітно. В середині п'ятидесятих років — вперше за цілу історію — Росія перегнала Україну за рівнем економічного розвитку (національний дохід на душу населення).

Разом із тим, у наслідок розвитку економіки Росії, потреби Росії в українській продукції зменшуються й економічні зв'язки поміж Україною й Росією скорочуються — особливо від 1955 років. Вивіз металу з України до Росії скоротився з 60% у 1940 р. до 24% у 1960 р. Вивіз вугілля з Донбасу зменшився з 30% продукції в 1940 р. до 14% у 1960 р. У зв'язку з освоєнням цілих земель в Казахстані й Західному Сибіру вивіз зерна з України до Росії скоротився майже до нуля. Дальшими продуктами українського експорту до Росії в повоєнному періоді були цукор, товщі, всілякі машини та приладдя, городовина та овочі. Новим продуктом експорту до Росії став природний газ, хоча переробка його на хемічні продукти на місці була б Україні вигіднішою. Головними продуктами імпорту України з Росії є ліс, нафтопродукти, кольорові метали, брукхт, кавчук, всілякі машини та інструменти, текстиль, риба. Тоді як уділ Росії в цілому експорті України до СРСР скоротився з 85% у 1940 р. до 60% у 1965 р., уділ Росії у всесоюзному імпорті України залишився приблизно без змін.

Натомість у повоєнному періоді значно розширилися економічні зв'язки поміж Україною і Білорусько-Прибалтицьким районом. В цьому напрямку в 1965 р. йшло 26% українського експорту до СРСР. Ясно, що частина українського експорту в цьому напрямку була перекспортована далі за кордони СРСР, почасти до Польщі, а почасти з портів Балтицького моря до Західної Європи. Таким чином, у наслідок приєднання Прибалтицьких республік до СРСР відновився важливий передреволюційний напрямок українських економічних зв'язків із басейном Балтики та північно-європейськими портами (Англія, Голляндія, Німеччина, Скандинавські країни).

До дуже важливих змін у напрямку зв'язків та спеціалізації економіки України призвело виникнення в післявоєнному періоді блоку соціалістичних країн у Східній Європі. Індустріалізація країн Східної Європи наприкінці сорокових і на початку п'ятидесятих років була запланована так, щоб якнайтісніше інтегрувати економіку цих країн із економікою СРСР. На практиці ж це була інтеграція головним чином із Україною (а також з Білорусією та Прибалтикою, менше — нафта, ліс — із Росією). У Польщі, в Східній Німеччині, в Угорщині, в Чехо-Словаччині збудовано нові металургійні центри, а на їх базі розвинуто спеціалізовану металообробну та машинобудівельну промисловість. Але для цих металургійних центрів майже зовсім немає місцевої сировини. 80—90% споживання металургійної сировини (залізна й манганова руда, кокс, жаростійкі глини, сирий чавун, металобрукхт) Східна Європа імпортує з України, бо інших джерел постачання цієї сировини немає. З України Східна Європа довозить також майже весь свій антрацит, а також сальдо свого спожив-

вання зерна, товщів, природного газу, електрики, прокату, а також чимало всіляких видів та типів машин, механізмів і зброї (танки, гармати, літаки). У свою чергу на Україні Східна Європа має великий ринок збуту для своїх машин, інструментів, кольорових металів, хемікалій та промислових споживчих товарів (зокрема готвий одяг, взуття). Найтісніші та найважливіші торговельні зв'язки Україна має з Чехо-Словаччиною, Німецькою Демократичною Республікою, з Польщею та Угорщиною (у такому порядку). Із цих країн лише на протязі 1959—1965 рр. на Україну було імпортовано біля 300 комплектних промислових підприємств — цілих фабрик і заводів. Чехо-Словаччина приймає участь своїм капіталом у розбудові залізорудної промисловости Криворіжжя. Одначе торговельний баланс України із Східною Європою є весь час позитивний: Україна вивозить туди більше продукції, ніж завозить назад. (Ціни, правда, в цій торгівлі є проблематичними).

Після 1955 р. стала поволі зростати й торгівля України із Середземноморським басейном та із Західною Європою. Арабські країни (особливо Єгипет) імпортують багато українських промислових виробів, машин, а також зерна, експортуючи на Україну бавовну, вовну та руди кольорових металів. З шестидесятих років доволі швидко розвивається експорт України до Італії, Франції, Західної Німеччини й Англії. Ці країни імпортують український антрацит, чавун, залізну і манганову руду, кокс, калійні солі та зерно. Головним імпортером українських товарів стала натепер Західна Німеччина, далі є Франція, Англія, Італія, Бенелюкс, Австрія. Україна імпортує з цих країн головно машини, інструменти, хемікалії, пластмаси, тканини, кольорові метали.

В середині шестидесятих років важливим імпортером українських товарів стала Японія. (Ця країна вправді не посідає майже жодної власної сировини, але за об'ємом промислової продукції вибилася зараз на третє місце в світі). Японія імпортує через Одесу український антрацит, чавун і деякі машини, а постачає натомість інструменти, пластмаси, хемічні вироби. Важливим відборцем української продукції в Азії є Індія (машини, метал), а був також Китай. Зростає торгівля з Пакістаном, Цейлоном, Індонезією та Північною Кореєю. На американському континенті Україна торгує головно з Кубою. До США Україна експортує натепер титанієвий концентрат та листове скло, в минулому експортувала манганову руду. З Канадою торгівлі майже немає.

Торговельний баланс України з капіталістичними країнами є позитивним, хоч надвижка невелика. Одначе всю валюту, що Україна заробляє за кордоном своїм експортом, Москва відбирає до своєї скарбниці. Це ще один засіб фінансової експлуатації України.

Сучасний стан інтеграції України із своїми сусідами та світом можна в приблизних рисах підсумувати так: в зовнішньому торговельному обороті знаходиться коло 20% об'єму продукції української економіки. Це є доволі великий ступінь інтеграції, який свідчить одночасно про значний рівень розвитку економіки України. За напрямком зв'язків цей рівень інтеграції розподіляється так: 12% зв'язків є з СРСР, 8% з рештою світу поза СРСР. Цей поділ вказує на те, що є зовсім невірним твердити нібито українська економіка є повністю інтегрованою чи злиною з економікою СРСР. Насправді українська економіка є натепер майже наполовину (40%) інтегрована

із світом поза СРСР. Якщо взяти весь експорт України за 100%, то напрямки його розподілу, що є й напрямками інтеграції економіки України, є натепер приблизно такі:

Росія	35%
Східна Європа	32%
Білорусь—Прибалтика	13%
Кубань—Північний Кавказ	6%
Решта СРСР	6%
Капіталістичні країни	5%
Решта світу	3%
	<hr/>
	100%

Зміни в напрямках економічних зв'язків України в повоєнному періоді, а особливо з 1955 р., говорять дещо певного і про тенденції розвитку на майбутнє. Певним є, що й в майбутньому враз із розвитком Сибіру центр ваги російської економіки буде пересуватись далі на схід. Сьогодні він є, можна сказати, поміж Москвою і Уралом, а в майбутньому пересунеться на Урал. З упливом часу українська економіка буде все менше й менше потрібною для Росії, бо Сибір і Казахстан мають величезний потенціал для майбутнього. Натомість українська економіка все більше й більше буде інтегруватись із Східною Європою та Білорусько-Балтицьким районом, бо весь цей українсько-східно-європейський і білорусько-балтицький комплекс у всіх відношеннях є взаємно-доповнюючим (комплементарним) і тому мусить розвиватись спільно. (Кубань також, очевидно, буде постійно тяжіти до України, з якою вона вже й тепер економічно пов'язана дуже тісно). У перспективі є розширення зв'язків України із Західною Європою. Справа в тому, що західно-європейські природні ресурси є на вичерпанні. Вже тепер тут відчувається нестача твердого вугілля, доброї залізної руди, сирого чавуну. Шведські й англійські запаси руди недостатні, а в Африці добра залізна руда є тільки в Мавританії, де природно-кліматичні умови дуже тяжкі. Антрациту вже майже ніде немає в Європі, а зовсім мало його і в Африці. Тому вже тепер Західній Європі доводиться імпортувати цю сировину якщо не з України, то дуже здалеку — вугілля із США та Канади, залізну руду з Бразилії та Індії. Очевидно, ввіз вугілля та руди з України Дунаєм та Середземним морем до Західної Європи неминуче зростатиме в майбутньому. Попит на українську сировину збільшуватиметься і в Японії. Варто підкреслити, що запаси вугілля на Україні обраховуються як вистачальні на 150 років видобутку, запаси залізної руди на 100 років.

Інституційна інтеграція України з економікою СРСР після 1955 р. виявила також тенденцію до послаблення. Адміністративні реформи Хрущова в 1957—1964 рр. (децентралізація управління, скасування союзних міністерств, впровадження територіяльного планування), хоч і були скасовані в 1965 р., проілюстрували конечність і неминучість територіяльної дезінтеграції великопростірнього господарства СРСР. Керування економікою СРСР з одного центру стає щораз більше об'єктивно неможливим. Чим більше розвивається економіка СРСР, тим більш неможливим стають передбачення всіх деталей із одного центру і тим коштовнішими стають помилки та хиби централізованого бюрократичного планування. Сучасна система планування в

СРСР має ще сенс тільки в тому, що завдяки їй влада є в стані перерозподілювати ресурси: 1) на користь прискішеного економічного розвитку східних районів РСФСР і Казахстану та 2) на користь розвитку збройних сил. Але поскільки цей штучно форсований перерозподіл ресурсів супроводжується експлуатацією, дискримінацією та економічно призводить до величезного марнотратства (через форсування східних районів, зокрема, сповільнився ріст усїєї радянської економіки), то продовження такої політики з впливом часу стає все важчим і важчим.

Той факт, що на Україні 80% продукції виробляється і споживається на місці, вказує ясно на те, що Україна є в територіальному сенсі єдиним народногосподарським цілим. Іншими словами, Україна є економічним регіоном, «ринком», що обмежується радіусом власних кошовіддалів. Таких економічних регіонів є на території СРСР декілька: Ленінград-Прибалтика-Білорусія, Москва-Горький-Поволжжя, Урал-Кузбас-Західний Сибір, Казахстан-Середня Азія і т. д. З погляду економічної раціональності ці регіони треба було б планувати як цілості, й керувати ними кожним зокрема. У всесоюзних планах таке районування великопростірною радянського господарства узглядноється останнім часом, але ще зовсім недостатньо. Московський центр з його всесоюзними бюрократичними міністерствами все ще дуже тяжить над усім СРСР і перешкоджає раціональному освоєнню його економічного простору.

ЛІТЕРАТУРА

- АН УРСР, Інститут економіки, Національний дохід Української РСР (Київ, 1963).
- АН УРСР, Інститут історії: Україна і Близький та Середній Схід (Київ, 1968).
- АН УСССР, Інститут історії: Украинская ССР и зарубежные социалистические страны (Київ, 1965).
- Библиография по вопросам размещения и районирования промышленности СССР, 1901—1957 (Москва, 1960). Те ж, 1958—1964 (Москва, 1966).
- Евсеев, И. Ф.: Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (Київ, 1962).
- Кистанов, В.: Будущее Сибири (Москва, 1960).
- Колдомасов, Ю. И.: Экономические связи в народном хозяйстве СССР (Москва, 1963).
- Кугушев, Н. Г. (ред.): Экономическая география зарубежных социалистических стран Европы (Москва, 1966).
- Кулінич, І. М.: Економічні та культурні зв'язки Української РСР з Німецькою Демократичною Республікою (Київ, 1966).
- Лившиц, Р. С.: Очерки по размещению промышленности СССР (Москва, 1954).
- Chambre, H.: L'Aménagement du territoire en URSS (Paris, 1959).
- Hunter, H.: Soviet Transportation Policy (Cambridge, Mass., 1957).
- Koropec'kyj, I. S.: „The Development of Soviet Location Theory before the Second World War“, Soviet Studies (Oxford), July-October, 1967.
- U.S. Bureau of the Mines: Mineral Yearbooks (Washington, D. C.). Encyclopaedia of Ukraine, Vol. 2 (Toronto).

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕКОНОМІЧНИЙ КОЛОНІАЛІЗМ НА УКРАЇНІ

III

У цьому питанні в українській літературі як на еміграції, так і на батьківщині панує багато непорозуміння, спрощення й пропагандизму. В УРСР часто розкидаються фразою, що, мовляв, Україна була колонією (або ще й «напівколонією» — щось таке!) царської Росії, а на еміграції полюбляють твердження, що Україна є й зараз колонією Росії. Однак, колоніалізм є дуже складним явищем і розкидатися цим словом без поважного обґрунтування не рекомендується. В світі існують встановлені в науці (як, напр., і в документах Об'єднаних Націй) поняття й дефініції колоній і колоніалізму, ці поняття треба знати і з ними порівнювати становище України. А своє власне, якесь «українське» поняття колоніалізму, що пасувало б лише до України (чи Україна до нього) вигадувати не варт, бо світ його не визнає.

Насамперед треба наголосити, що в авторитетній світовій літературі зараз розрізняється політичний колоніалізм і економічний колоніалізм, які хоч і часто пов'язані, проте далеко не завжди. (Крім того розрізняється ще й культурний колоніалізм, демографічний, соціальний тощо, але це не буде нашою темою).

Дефініцію політичного колоніалізму можна просто подати так. Усі несuverенні країни й території, що є під владою інших держав, в суті речі є політично колоніями. Під цю категорію підпадає і те, що прямо зветься колонією (напр., Гонконг), і різні «мандатні» чи «тревстові» території (острови у Тихому океані), і різні протекторати тощо. Україну, поскільки вона не суверенна, не важко окреслити колонією в політичному сенсі, хоча й це треба робити обґрунтовано, з поясненнями (див. про це нижчеподану працю д-ра Б. Т. Галайчука). Але не слід змішувати політичний і економічний колоніалізм.

Економіка колонії, як правило, має такі риси:

1) За рівнем розвитку й багатства й за темпами росту колонія помітно відстає від метрополії. Колоніальна економіка — це економіка слаборозвинутих країн.

2) Економіка колонії є цілком інтегрованою з економікою метрополії. Як правило, колоніальна економіка є вузько спеціалізована на виробництві сировини для метрополії. Вона є сировинним додатком до економіки метрополії. Часто колонія продукує таку сировину, якої сама не потребує зовсім і зовсім не споживає, а все вивозить до метрополії (напр., кавчук, цина, корок, спеції). Майже як правило, економіка колоній — сільсько-господарська. З промисловості буває лише гірництво, добування корисних копалин. Обробної промисловості, як правило немає.

3) Метрополія займає в економіці колонії монополістичну позицію. Присутність капіталів чи товарів інших країн на ринках коло-

нії недопускається законами, митами та іншими засобами. Метрополія розвиває в економіці колонії лише такі галузі господарства й такі ринки збуту, які потрібні їй (метрополії), і розвиває їх лише настільки, наскільки це їй (метрополії) вигідно. Колонія ні в чому не може конкурувати з метрополією.

З економічного погляду розрізняється два типи колоній: колонії для заселення й колонії для експлуатації. Колонії для заселення історично виявили тенденцію до відриву від метрополії (США, Канада, Австралія, Родезія і т. д.). Колонії для експлуатації метрополії тримають силою, але лише доти, доки експлуатація оплачується.

На цьому місці важливо наголосити, що колоніялізм і експлуатація — це дві різні речі, які не можна змішувати. В питанні України саме змішання цих двох понять і призводить найчастіше до непорозуміння. Часто вважається, що раз Україна є експлуатованою, значить вона й є колонією. Однак, ми експлуатацію не включили в вищезгадані три головні риси колоніяльної економіки і це не випадково.

Колоніялізм є цілком можливий без експлуатації, і навпаки — експлуатація є цілком можлива без колоніялізму. Як зазначено вище, метрополія завжди займає монопольну позицію в економіці колонії і тому завжди є в стані її економічно експлуатувати за допомогою диференціації цін, тарифів, мит, податків тощо. Однак метрополія далеко не завжди експлуатує колонію, а буває й навпаки. Щоб довідатися чи існує експлуатація, треба обчислити торговельний і платіжний баланс колонії й метрополії. Без цього наявність експлуатації довести не можна. Експлуатація наявна тоді, коли в торговельному або в платіжному балансі існує досить довгий час дефіцит, тобто коли імпорт колонії є значно більший, ніж її експорт, або коли з колонії відпливає більше грошових ресурсів, ніж до неї напливає. Експлуатація може бути також і порівняльною (релятивною). Це коли позитивне сальдо в балансі є меншим, ніж могло би бути при інших умовах. Експлуатація колонії є те саме явище, як, наприклад, те що якесь підприємство (фірма) несе довгий час абсолютні втрати, або ж втрачає відносно, в порівнянні до інших фірм, що є в такій самій ситуації. Коли існує експлуатація, то колонія втрачає, а метрополія за її коштів наживається. Дефіцит у торговельному чи платіжному балансі колонії є щось подібне до дірки в наповненій посудині. Через цю дірку витікає добро з колоніяльної економіки, вона порожніє, бідніє.

Чим покривається дефіцит у платіжному балансі колонії, є питання складне і дуже цікаве, бо саме в ньому й закладена ціла суть економічної експлуатації. Річ в тім, що колонія звичайно не має своєї власної валюти, щоб її друком покривати дефіцит і затикати дірку. Тому, щоб покривати дефіцит, колонія може певний час все більше й більше заборговуватися в метрополії. Однак, брати в борг гроші безконечно не можна. В країнах з власними валютами дефіцит і заборгованість призводять до девальвації валюти. А що стається в колоніях, що не мають своїх власних грошей? В них відбувається перманентна «девальвація» цін їхніх колоніяльних продуктів. Ці ціни або падають абсолютно, або ж падають релятивно, в порівнянні до цін на товари метрополії, які можуть одночасно й зростати.

Через дефіцитну дірку пливе з колонії до метрополії насамперед золоту, срібло, різні інші коштовності включно з предметами мистецтва, музейними цінностями тощо. У зв'язку з платіжним дефіцитом пливе з колонії до метрополії і краща робоча сила, включно, наприклад, і з мистецькими силами. В метрополії ж заробітки значно кращі. Та найголовніший ефект колоніальної експлуатації відчувається на продуктивності праці колоніальної робочої сили. Поскілки ціни на колоніальні продукти йдуть абсолютно або релятивно до низу, щоб утримувати рівень свого національного доходу від падіння, колонія мусить експортувати все більше й більше продукції (приймаємо, що попит на цю продукцію не падає, що, звичайно, є дуже великою умовністю). Щоб збільшувати продукцію при спадаючих цінах, колонія мусить затруднювати все більше й більше робочої сили, або ж (чи і також) збільшувати видайність праці одиниці робочої сили. В таких умовах реальна зарплатня не зростає. За ту саму суму реальної зарплатні працює все більша й більша робоча сила. Реальна зарплатня одиниці праці падає. Існує, отже, експлуатація колоніальної праці. Зріст цієї експлуатації і є тим засобом, яким вирівнюється дефіцит у платіжному балансі колонії. Якщо ж попит на колоніальну продукцію в метрополії не зростає, або й падає, то колоніальна економіка потрапляє в глибоку кризу.

Так як метрополія займає в економіці колонії монополітні позиції, вона експлуатує колонію тим, що платить їй за її колоніальні товари якомога менші ціни, а вимагає на колоніальному ринку за свої метрополітальні товари якомога вищі ціни. Поскілки конкуренція із зовні на колоніальному ринку відсутня, метрополія здобуває в цій різниці цін максимальний зиск. У цій різниці монополістичних цін віддзеркалюється й різниця зарплатень та всіх інших доходів і життєвого стандарту. Колоніальній робочій силі та іншим засобам виробництва метрополія платить мінімальну зарплатню, а своїм власним засобам виробництва й робочій силі дає максимальні доходи. Технічний прогрес у високорозвинутій метрополітальній економіці хоч і здешевлює кошти виробництва, проте на цінах метрополітальних товарів не відбивається, бо вони — монополітні. Ціни ці не падають, а натомість у метрополії зростає зарплатня та інші доходи. Так метрополія багатіє, а колонія порівняльно, а часом і абсолютно, бідніє.

Але, як уже сказано, колоніалізм можливий і без експлуатації. Якщо сальдо торговельного й платіжного балансу колонії позитивне, експлуатації немає. Це буває, наприклад, тоді, коли метрополія вкладає в колонію свої ресурси, або ж коли метрополія позичає в колонії капітал. Приклад першого випадку існував у тридцятих роках в Манджурії, яка була японською колонією. Японія індустріялізувала Манджурію дуже швидким темпом, при чому розвинула там не тільки видобувні, а й переробні галузі важкої промисловости. Однак, всі підприємства в Манджурії були власністю японців, а не китайців, і навіть кваліфікованих робітників було завезено з Японії. Манджурська економіка розвивалася як продовження й розширення економіки самої Японії, інтеграція була майже повна. Але Японія не експлуатувала Манджурію. Приклад другого випадку маємо в історії економічних взаємин Англії й Індії. Спочатку англійського панування в Індії Індія була економічно експлуатована Англією, а під кінець стало навпаки, але не тому, що Англія вклала великі капітали

в Індії, а тому, що під час 2-ої світової війни Англія дуже заборгувалася в Індії. Ще інший приклад відсутності експлуатації — це сучасний Гонконг. Він є англійською колонією в Китаї, але Китай має з нього більше вигоди, ніж Англія.

А що експлуатація можлива без колоніалізму, то це загально відомо. Америка вклала величезні капітали в економіку Західної Німеччини й інших європейських країн, наприклад, і вивозить з Європи великі зиски та дивіденди, що перевищують нові капіталовкладення. Однак, нікому не прийде в голову сказати, що Німеччина, чи й ціла Європа є американською колонією. З другого боку, протягом останнього десятиріччя Америка весь час мала великий дефіцит у своєму платіжному балансі (головно через військові витрати за кордоном). Франція й інші країни скористалися з цього тим, що витягли з Америки майже всі її урядові запаси золота і срібла. Отже, Франція експлуатувала Америку, але це не був ніякий колоніалізм.

Застосуємо тепер усі ці дефініції до економіки України. Тепер повинно бути ясним, що перед 1917 роком Україна не була в економічному сенсі колонією Росії. Не була, поперше, тому, що її економіка була взагалі дуже високо розвинутою, а зокрема була вона вище розвинутою, ніж у Росії. І життєвий стандарт на Україні був вищий, ніж у Росії. Подруге, російський капітал порівняльно зовсім мало експлуатував Україну, бо російського капіталу було мало і в самій Росії. Навпаки, як відомо, під кінець територіально-українські монополії перемогли у конкуренції і знищили російський капітал на Уралі, і якби не війна і революція, то мабуть в кінцевому рахунку вийшло б так, що Україна експлуатувала б Росію. Потрете, перед 1917 роком Україна не була економічно інтегрованою з Росією. Українська економіка не була й сировинним додатком до економіки Росії. Економічні зв'язки та обмін між Україною й Росією кількісно не були великі. Величезну більшість того, що Україна продукувала, вона споживала сама на місці. Почетверте, царський уряд розвитком економіки України в добу індустриальної революції керував мало. Він експлуатував Україну через державний бюджет та й все. Він зовсім не провадив політики збереження України для Росії, а навпаки відкрив її для вільного доступу чужого капіталу.

Чи була Україна в економічному сенсі колонією Франції й Бельгії, є питання дещо складніше. Напрошується аналогія з японсько-манджурським прикладом. Однак, Україна не була окупована французами, як була Манджурія японцями. Але це політичний аспект. Політично Україна від Франції не залежала. Але й економічно беручи, франко-бельгійський капітал розвивав економіку України лише задля чистих зисків, а не як додаток до економіки Франції. Ні руда, ні вугілля, ні метал з України до Франції не вивозилися, інтеграції поміж Україною й Францією було зовсім мало. Економіка України не спеціалізувалася, а розвивалася комплексно на всі боки, як самовистачальний економічний організм. Франко-бельгійський капітал експлуатував Україну, бо під кінець зиски, що вивозилися з України, перевищували нові капіталовкладення (спочатку було навпаки). Але ця експлуатація мало чим відрізнялася від, скажімо, сьогодишньої експлуатації Західної Німеччини Америкою. Тому робимо висновок, що колонією Франції чи Бельгії Україна таки не була.

Що ж змінилося в цьому відношенні після 1917 року? Як явище, фіскальна експлуатація через державний бюджет СРСР залишилася без змін, як і за царату. Зараз щороку Україна втрачає біля 5 мільярдів карбованців у формі зібраних і не повернутих податків. Ці фонди Москва потім вкладає у розвиток східних районів РСФСР, Сибіру, Казахстану тощо. Росія багатіє, а Україна бідніє через цю перекачку фондів. При чому це є чиста експлуатація, бо Москва забирає ці капітали буквально. Це не було б експлуатацією, якби вона ці фонди в Україні позичала з умовою повернути їх через певний час і платила б в межичасі на ці позички проценти. (В такий спосіб, позичками у багатших республік, фінансується, наприклад, економічний розвиток відсталих республік у Югославії. В Італії отак Пізнєніч фінансує розвиток відсталого Півдня. Таких прикладів є багато).

На додаток до фіскальних з'явилися й нові методи економічної експлуатації: державно-монополістична диференціація й дискримінація цін та тарифів, а також перерозподіл та розміщення ресурсів та робочої сили централізованими плянами в натурі. Централізоване планування натуральними показниками створює майже ідеальні умови для максимальної експлуатації. Потім, від часу сталінських п'ятирічок економіка України розвивається під тотальною контролею московського уряду. Доступ іншим країнам в економіку України тотально закритий. Московський уряд скеровує розвиток української економіки, очевидно, так, щоб експлуатація України на користь Росії не зменшувалася. Отже, ясно, що економічна політика Москви супроти України є колонізаторською.

В наслідок економічної експлуатації України Росія недавно перегнала Україну за рівнем свого економічного розвитку. Також пересічний життєвий стандарт в Росії зараз вже дещо вищий, ніж на Україні, коли міряти національним доходом на душу населення. Також середньорічні темпи розвитку економіки України останнім часом відстають від темпів розвитку Росії. Все це вказує на те, що й економічно Україна стає колонією Росії. Якщо ці тенденції продовжуватимуться достатньо довгий час і в майбутньому, то Україна стає російською колонією.

Проте, хоч елементи колоніалізму й з'явилися в економіці України, колонією її у повному економічному значенні слова вважати ще не можна. Поперше, економіка України і далі не є сировинним додатком до економіки Росії. Інтеграція України з Росією далеко ще не зайшла. Подруге, різниці у рівнях розвитку та в життєвому стандарті поміж Україною й Росією ще не великі. Україна не є недорозвинутою країною в порівнянні до Росії. Потретьє, в порівнянні до решти світу українська економіка розвинута дуже високо, так що її колоніальність з погляду світу виглядає неймовірною. Частка України в цільній промисловій продукції світу в 1938—40 рр. була 2,9%, а зараз є біля 3,6%. Це вказує на те, що економіка України розвивається й зростає значно швидше, ніж пересічні темпи росту світового господарства, а цей факт теж не говорить у користь тези про колоніалізм України, бо колоніальна економіка, як правило (японська Манджурія — єдиний виняток), швидко не розвивається. До речі, уділ населення України у світовому населенні зменшився з 1,8% у 1938—40 рр. до 1,4% зараз, бо приріст населення в світі більший, ніж на Україні. За рівнем розвитку, що вимірюється національним доходом на душу на-

селення, Україна зараз стоїть приблизно на рівні Італії — на 14-му місці в світі, а це далеко попереду усіх колишніх і сучасних колоній.

Досі в цих лекціях мова йшла про Україну, як територію, й про українську економіку, як територіальний комплекс (region). Іншою темою, яку тут можна тільки заторгнути, але над якою варт детальніше зупинитись в майбутньому, є українці на Україні та їх відношення до економіки. Економіка на території України не була й не є ще у повному сенсі колоніальною, проте українці, як нація на території України, тому, що вони не були й не є політично суверенними, у своїй економічній діяльності мали й мають ознаки колоніальної нації. Ще не так давно українці були переважно селянською, сільськогосподарською нацією, а всі колоніальні нації, як правило, займаються майже виключно сільським господарством. У минулому, за капіталізму серед українців було порівняльно зовсім мало промисловців, банкірів, купців та іншого роду підприємців. Промислових робітників було не багато. І так було не лише тому, що існувала дискримінація супроти українських підприємців (їм неймовірно тяжко було, наприклад, одержати в банках кредит). Інша причина була суб'єктивна: селянство не є конкуренційною клясою. Із своєї соціальної природи воно консервативне й нічим іншим, крім землеробства, займатися не хоче. В чималій мірі, саме через оцю українську селянську нездатність конкурувати й змагатися, промислові міста України в час їх будівництва й розвитку опинилися в руках прийшлих з Росії елементів — ремісників, робітників, купців, вільних професій, державних урядовців. Українські селяни до міст переселялися не дуже охоче, хоч часто й жили в злиднях. А царат використовував це й провадив відповідну демографічну політику. Він запровадив поліційну пашпортну систему й видавав пашпорти російським переселенцям до українських міст (безпашпортних в містах не приймали на працю), а українських селян натомість вербував переселятися на Сибір, у Казахстан, на Зелений Клин, обіцяючи їм там багато землі. Селяни випродували свої мізерні землі на Україні, їхали на схід, а спритні скуповувачі їхньої землі подекуди потім знаходили на тих землях різні руди, вугілля, корисні копалини.

Після революції, а особливо в добу плянкової індустріалізації, ситуація помітно змінилася. Серед українців зросла освіта. Вони поплили з сіл до міст, з сільського господарства у промисловість. Нині вже існує не тільки українське робітництво, а й українські технічні й наукові кадри, кадри господариків та адміністраторів. Соціальна конкуренційність українців, їхня рухливість на соціальній «драбині» помітно зросла й пожвавішала. Зараз вони сильно змагаються в містах за кращі посади й кращі умови життя, за вищу освіту і більшу владу. Однак, сказати, що вже українці визволилися від своєї відвічної селянськості, своєї соціальної колоніальності, на жаль, ще не можна. Ще половина українців на Україні живе на селі й пов'язана з сільським господарством. Так як царат, радянський уряд провадить колонізаторську демографічну політику: безпашпортних українських селян переселяється до міст не пускає, а вербує їх, а то й примушує їхати на Сибір, у Казахстан, на північ Росії. Натомість в українські міста уряд скеровує росіян та інших неукраїнців. Однак, на відміну від царських часів, цю політику українці вже розуміють і ставлять їй помітний спротив.

Щойно тоді, коли українці опанують міста, коли візьмуть в свої руки індустрію, банки, транспорт, науку, можна буде сказати, що й Україна є в їхніх руках. До цього поволі йде. Однак, далі стоїть проблема української культури, проблема зросійщення міст. Чи, захопивши міста, зможуть українці зробити їх українськими? Тут починається ще інша тема — тема культурного колоніялізму чи його спадщини. До цієї теми теж варт буде ще повернутися в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

- Винар, Б.: Економічний колоніялізм в Україні (Париж, 1958).
- Волобуєв, М.: «До проблеми української економіки», БІЛЬШОВИК УКРАЇНИ (Харків), чч. 2 і 3, 1928.
- Голубничий, В.: Суть української культури й українська культура в діаспорі (Торонто, 1965).
- Дзюба, І.: Інтернаціоналізм чи русифікація? (Мюнхен, 1969).
- Соловей, Д.: Україна в системі советського колоніялізму (Мюнхен, 1959).
- Укргосплан: Матеріали для определения роли Украины в общегосударственном бюджете СССР в 1913, 1922/23, 1923/24 и 1924/25 гг. (Харьков, 1925).
- Becker, G. S.: *The Economics of Discrimination* (Chicago, 1957).
- Breton, A.: „The Economics of Nationalism“, *THE JOURNAL OF POLITICAL ECONOMY* (Chicago), LXXII (1964), 376—86.
- Chambre, H.: *Union Soviétique et développement économique* (Paris, 1967).
- Clark, G.: *The Balance Sheets of Imperialism: Facts and Figures on Colonies* (New York, 1936).
- Deutsch, K. W.: *Nationalism and Social Communication* (Cambridge, Mass., 1966).
- Halajczuk, B. T.: „Das Sezessionsrecht — Art. 17 der Verfassung der UdSSR“, *JAHRBUCH FÜR OSTRECHT* (Tübingen), IX/1, 1968, 123—53.
- Hawtrey, E. G.: *Economic Aspects of Sovereignty* (London, 1930).
- Holubnychy, V.: „Some Economic Aspects of Relations among the Soviet Republics“, in: E. Goldhagen (ed.): *Ethnic Minorities in the Soviet Union* (New York, 1968), 50—120.
- Johnson, H. G.: „A Theoretical Model of Economic Nationalism in New and Developing States“, *POLITICAL SCIENCE QUARTERLY* (New York), LXXX (1965), 169—85.
- Melnyk, Z. L.: *Soviet Capital Formation: Ukraine, 1928/29—1932* (Munich, 1965).
- Ohlin, B.: *International and Interregional Trade* (Cambridge, Mass., 1933).
- Wagener, H.-J.: „Die RSFSR und die nichtrussischen Republiken: ein ökonomischer Vergleich“, *OSTEUROPA WIRTSCHAFT* (Stuttgart), Nr. 2, Juni 1969, 113—29.
- Wallerstein, J. (ed.): *Social Change — The Colonial Situation* (New York, 1966).
- Woddis, J.: *An Introduction to Neo-Colonialism* (London, 1967).

Ці три лекції були прочитані на Високошкільному літньому курсі українознавства (ВЛКУ), влаштованому Українським вільним університетом (УВУ) влітку 1969 і друквані в журналі „Український самостійник“ (ч. 145, 146, 147).

